

Notes sobre la difusió dels textos clàssics a la Catalunya del Sis-cents

Alejandro Coroleu

RESUM

Aquest treball ofereix una sèrie de reflexions sobre la tipologia de les edicions de textos grecollatins publicats o transmesos en manuscrit a Catalunya entre el 1573 i el 1699. Aquesta contribució també analitza la tècnica de traducció de Francesc Fontanella, autor d'una versió catalana d'un grapat de versos d'Ovidi, i examina la presència del llegat clàssic en un dels seus poemes.

PARAULES CLAU: literatura clàssica, Catalunya, traducció, impremta, segle XVII, Francesc Fontanella

ABSTRACT

The purpose of this paper is to set out a typology of translations of the Greek and Roman authors published or penned in Catalonia in the period from 1573 to 1699. Consideration is given to extant and lost versions as well as to the influence of the classical world on one of the poems of Francesc Fontanella, who also translated a handful of verses by Ovid into Catalan.

KEYWORDS: Classical literature, Catalonia, translation, printing, 17th century, Francesc Fontanella

1. CONSIDERACIONS GENERALS

En mirar de correspondre a la invitació de les editores d'aquest volum que aplega contribucions diverses sobre *Els clàssics i la llengua literària*, conscient de les meves limitacions pel que fa a l'estudi de la cultura literària catalana de l'edat moderna, he pensat que l'única manera de contribuir a aquest recull és oferint-hi un panorama de la recepció, en llengua original i en traducció, de la literatura de Grècia i de Roma a Catalunya entre el 1573 i el 1699. El títol del meu treball és volgudament dubitatiu i imprecís perquè, a

l' hora d' estudiar la difusió dels autors clàssics a la Catalunya del Sis-cents, ens movem en el camp dels apunts, de les incerteses i de les conjectures. No és, certament, un panorama gaire engrescador, per ell mateix i si el comparem al d' altres centúries (fins i tot, a la situació dels segles XVI i XVIII). Crec, però, que paga la pena de mirar d' esbrinar quins eren els autors antics més reconeguts a la Catalunya siscentista i per quines raons van merèixer l' interès de lectors, docents i impressors. He dividit el text en dues parts, conscientment desiguals en extensió. El gruix de la meva exposició anirà dedicat a oferir una sèrie de reflexions sobre la tipologia de les edicions de textos grecolatins publicades a casa nostra entre l' últim quart del segle XVI i l' any 1699. Atès que una de les poques versions al català d' un text clàssic al segle XVII —pràcticament l' única, concretament d' un grapat de versos d' Ovidi— és obra de Francesc Fontanella (1622-1682), dedicaré la darrera secció a analitzar la tècnica de traducció de l' autor barceloní i a examinar la presència del llegat clàssic en una de les seves composicions més reeixides.

En el Renaixement, la traducció de les obres clàssiques a les llengües vernacles va lligada al moviment humanista. Originat a la Itàlia de mitjan segle XIV i concebut com un ambiciós programa educatiu orientat a donar a l' home una certa mena de cultura general a través de la recuperació, la interpretació i la imitació dels textos de l' antiguitat grecolatina, l' humanisme va arribar a Catalunya l' últim quart del segle XV. Exemples de la presència del moviment en terres catalanes són la figura de l' historiador llatí Joan Margarit (ca. 1424-1484), del poeta i hel·lenista Jeroni Pau (ca. 1458-1497), de Ferran Valentí (m. 1476) —deixeble de Leonardo Bruni, traductor dels *Paradoxa* ciceronians i autor d' un grapat de poemes llatins— i de Francesc Alegre (ca. 1450 - ca. 1510), responsable de la traducció de les *Metamorfosis* d' Ovidi publicada a Barcelona el 1494. Aquesta data és certament significativa, car, amb l' excepció de les edicions barcelonines d' Isop estudiades per Jaume Almirall en aquest mateix volum, no trobem cap edició d' una traducció catalana d' un text clàssic fins al segle XIX. Això no vol dir tampoc que els autors clàssics no circulessin a Catalunya després del 1500.¹ Ho van fer en edicions en llengua original (en llatí i en grec) o en castellà, i en versions manuscrites (en català o castellà).

L' estudi de les edicions i les traduccions d' autors antics empreses en l' àmbit català als segles XVI i XVII és un tema important. Com ha assenyalat molt encertadament Josep Solervicens, «molt sovint les edicions i traduccions dels clàssics grecolatins van lligades a l' ensenyament (són, d' alguna

1. Vegeu les observacions al respecte de Peña Díaz (1997, p. 255-334).

manera, la matèria de què s'alimenten els escriptors de l'àmbit català del moment) i en casos sorgeixen dins de projectes editorials més amplis» (Solervicens, 2000, p. 129). I afegeix (ibídem): «seria interessant estudiar qui encarrega i emprèn aquestes traduccions, amb quina ordenació i quins criteris, quin és el contingut dels pròlegs que hi figuren i quin aparell de notes contenen els textos». Es tracta, però, d'una tasca, no diré plena d'esculls, però sí difícil, perquè hi ha traduccions que s'han perdut (en donaré exemples tot seguit) i n'hi ha que es conserven en còpies úniques en biblioteques o arxius locals. El problema és que tots aquests textos cauen en una mena de terra de ningú: no interessen els investigadors de la literatura catalana moderna perquè no són productes de creació (i, a més, moltes d'aquestes versions van ser redactades en castellà) i resulten massa marginals per als estudiosos del Siglo de Oro perquè van sorgir precisament en l'àmbit geogràfic català (un àmbit aleshores perifèric), i tampoc no mereixen l'atenció dels estudiosos de la cultura llatina impresa de l'època, més preocupats per productes i centres editorials de més volada.

2. EXEMPLES DE TRADUCCIONS PERDUDES O DUBTOSES

Tenim notícia de l'existència en algun moment de traduccions dubtoses i de versions que no ens han pervingut. Les informacions sobre aquests textos provenen en molts casos de l'erudició del segle XIX, basada en testimonis anteriors, no sempre prou fiables. Ciceró i Virgili en són dos bons exemples. El manuscrit 18 de la Biblioteca Universitària de Barcelona, del darrer terç del segle XVI, inclou traduccions catalanes i castellanques (signades per Joan Rafael Moix i Francesc Garcia) d'una tria de textos ciceronians, alguns dels quals també es copien en llatí (Coroleu, 2013). La taula del còdex (f. 1) esmenta, a més, una traducció perduda del *Somnium Scipionis* (possiblement al català) i una altra versió del llibre segon de les *Epistolae familiares*, possiblement també en català: «6. Item, lo Somni de Scipion ab comentari y en romans y llatí»; «9. Item, part del llibre 2 de les matexes epístoles, en romans». Precisament, la correspondència de Ciceró, segons Menéndez Pelayo (1950, vol. II, p. 274), hauria estat editada en català en un volum publicat a Càller a la impremta de Nicolau Canyelles pels volts del 1585.² Es tracta, sens dubte, d'una confusió:

2. Vegeu Menéndez Pelayo (1950, vol. II, p. 274): «Epístolas de Cicerón. Càller, en la imprenta de Nisolás [sic] Canyelles, antes de 1585. No se conoce ningún ejemplar de este libro,

efectivament, Canyelles va estampar un volum —aparegut, però, el 1579— que contenia les *Epistolae familiares*, però les missives que hi figuren són en llatí i no en llengua vernacla (Cadoni, 1989, p. 81).

Els textos de Virgili han patit la mateixa sort. En una carta adreçada a Menéndez Pelayo el 7 de gener del 1879, Antoni Rubió i Lluch dona notícia de dues traduccions al català del corpus virgilià: una, de les obres de Virgili, sense donar-ne més títols, a cura de Jacint Ricart, i una altra, de les *Bucòliques*, enllestida per Felip Marimon (1558-1613). Mentre que la versió de Ricart s'hauria conservat —segons Rubió i Lluch, que cita el testimoni de Torres Amat— a l'Arxiu Manxarell de Santpedor, el manuscrit de la traducció de Marimon («excelente», a parer de Rubió i Lluch) hauria estat custodiat a la Biblioteca Borrull de València.³ Cap de les dues traduccions, però, ens ha pervingut.⁴

3. TIPOLOGIA I USOS DE LES EDICIONS CONSERVADES

Durant el segle XVII, els estudis clàssics a Catalunya van seguir molt sovint les vicissituds polítiques i socials del país. La Guerra dels Segadors i la repressió posterior són una prova de les convulsions que van sacsejar el Principat al llarg del Sis-cents. Totes aquestes circumstàncies polítiques van influir també en el panorama intel·lectual de la Catalunya del moment. Això s'observa en els buits, molt clars pel que fa a la producció editorial, que hi ha, per exemple, entre el 1630 i el 1670. La llista d'edicions reproduïda en apèndix al

pero consta su existencia por la siguiente nota del inventario que se hizo a la muerte del obispo impresor Canyelles en 1585: Item tresentes cincuenta epistoles de siero stampades en Caller que diu son de dominico de la cata jendre de mossen perot de Caller estan en penyora per lo ques mala stampa que sera sentencia conforme al acte qual esta en poder de mestre Jaume delitala». El mateix autor (1950, vol. III, p. 25) esmenta una altra traducció de les cartes de Ciceró: «versiones al lemosín [*sic*] de algunas cartas de Cicerón, hechas en Barcelona, año 1585. Existieron en la biblioteca de Montserrat, según Villanueva, *Viaje literario*, VII, p. 145».

3. La carta de Rubió i Lluch es pot llegir al web «Biblioteca virtual Menéndez Pelayo»: <<http://www.larramendi.es/menendezpelayo/i18n/micrositios/inicio.cmd>>. Dolç (1958, p. 15) també dona informació sobre la versió de Marimon.

4. Segons em va indicar molt amablement la doctora Anna Gudayol (Biblioteca de Catalunya), una part de l'Arxiu Manxarell és a l'Arxiu Històric Municipal de Santpedor. Malgrat les gestions del personal d'aquest arxiu, no he pogut localitzar la traducció de Jacint Ricart. Si més no, aquesta versió no es troba a Santpedor.

final d'aquest treball palesa un panorama molt desigual. Ciceró, Virgili i Terenci hi estan ben representats. Hi ha, però, absències molt importants que el lector mínimament familiaritzat amb la cultura de l'època podrà identificar amb facilitat. Hom no hi troba, per exemple, edicions d'historiografia romana, llevat d'una traducció d'un recull d'aforismes de Tàcit a cura de Benito Arias Montano (el 1614), i un autor tan suposadament típic del segle XVII com ara Sèneca no hi apareix representat, tret de dues edicions del Pseudo-Sèneca (estampades el 1616 i el 1638). Que un autor o un gènere literari determinat no disposin d'edicions locals no vol dir que no fos llegit i estudiat. A tall d'exemple, a partir del 1594 falten edicions de teatre grec, tot i que Eurípides era un dels autors prescrits per les ordinacions universitàries barcelonines del 1596 (Andrés, 1988, p. 77). El seu text, però, havia de circular d'alguna manera, encara que fos en edicions importades (Peña Díaz, 1997, p. 270-271).

He afirmat més amunt que aquestes edicions i traduccions dels clàssics grecollatins van lligades a l'ensenyament. La Universitat a banda, a principis del segle XVII, la institució acadèmica de més prestigi a Barcelona era el Col·legi de Cordelles o Seminari de Nobles, situat al capdamunt de la Rambla, al costat de Betlem (Borràs i Feliu, 1993). L'any 1635, Alexandre de Cordelles va transferir el control de l'escola als jesuïtes, els quals, l'any 1662, la van amalgamar al Col·legi de Betlem. Els Estatuts del Col·legi responien substancialment als preceptes pedagògics de la *Ratio Studiorum* jesuítica de 1599. En totes aquestes institucions acadèmiques, la preocupació més immediata era ensenyar els fonaments de la llengua llatina, a sis o set anys. El primer pas era la memorització de les declinacions i les conjugacions. Hi ajudaven obres destinades a enriquir el lèxic de l'estudiant, diccionaris o *thesauri*, com el *Diccionari llatí-català* del catedràtic de retòrica Pere Torra, amb nombroses reimpressions al llarg del segle XVII, i els reculls lexicogràfics de Joan Lacavalleria: la *Bibliotheca musarum sive phrasium poeticarum* (Barcelona, 1681), recull lèxic llatí amb una introducció general a la gramàtica i a la prosòdia llatines, i el *Gazophylacium catalano-latinum* (Barcelona, 1696), extens diccionari català-llatí que aporta el terme català, una succinta definició, algunes accepcions i un conjunt d'exemples amb la traducció llatina.

A continuació, els alumnes estudiaven les regles de la sintaxi. Per a aquesta pràctica, el manual emprat més sovint era l'*Arte* de Nebrija, publicat, per exemple, a Barcelona l'any 1609 (i, pel cap baix, amb quatre edicions al segle XVII). A més de l'*Arte*, un dels textos gramaticals llatins més difosos en els ambients escolars i universitaris del XVII català és la *Sintaxi* del valencià Joan Torrella, publicada per primer cop el 1571 i com a mínim amb una reim-

pressió a partir del 1600. Sabem que molts docents van utilitzar la sintaxi de Torrella com a manual de classe, tot i que possiblement es tractava d'un text massa avançat per a segons quins nivells, com es desprèn de l'advertència que ens fa el curador de l'edició barcelonina del 1662: «con anotaciones en romance castellano, para que los estudiantes la puedan aprender con mucha facilidad» (f. 1r). Per tal d'acabar d'assimilar bé els elements més bàsics de la gramàtica i la sintaxi llatines, hom llegia, a més, textos molt senzills. De la impremta d'Antoni Lacavalleria en va sortir, per exemple, una edició dels *Dístics* del Pseudo-Cató el 1670.

L'estadi següent era normalment la redacció de passatges de prosa més o menys llarga en llatí, primer frases curtes i després textos més llargs. Aquest era el moment en què als alumnes se'ls exigia redactar diàlegs i cartes en llengua llatina. Aquest exercici es concebia com l'última tasca de l'ensenyament gramatical. Per als diàlegs, un instrument emprat molt sovint eren els *Colloquis* de Vives, text que, tot i les recances dels jesuïtes envers l'humanista valencià, es difon en terres catalanes (edicions el 1617, 1620, 1634 i 1670). Per la seva banda, la carta es definia com el context en què l'alumne exhibia la seva elegància llatina. El model epistolar per excel·lència era, sens dubte, Ciceró, considerat, a més, un autor de traducció relativament fàcil. No és estrany, doncs, que de la correspondència completa o parcial de Ciceró se'n publicuessin, al llarg del segle XVII, centenars d'edicions arreu d'Europa. Val a dir, però, que un mateix text podia ser objecte d'estudi en nivells diferents i amb finalitats molt diverses.

Així, Pere Camarasa (professor de gramàtica a la Universitat de Barcelona a partir del 1556) utilitzava la correspondència de Ciceró amb estudiants de nivell intermedi («mediocres») per a les seves lliçons de composició llatina, però feia servir el mateix text per a les lliçons d'història amb nois de nivell més alt, els «maiores» (Fernández Luzón, 2005, p. 53-55). Sabem que, durant el curs acadèmic 1587-1588, Jaume Felip Gibert i Antoni Jolis feien servir les cartes de Ciceró també en classes diferents: Gibert, amb els «minores», i Jolis, seleccionant el llibre quart de les *Epistolae familiares* amb els «mediocres» (Fernández Luzón, 2005, p. 127-134). També sabem que els estudiants llegien els discursos de Ciceró a classe. No endebades eren una mina d'esdeveniments polítics i d'informació sobre personalitats polítiques dels últims anys del període republicà. Constituïen un model per a exercicis de declamació. Als estudiants barcelonins se'ls demanava que pronunciessin dues peces oratòries a imitació dels discursos de Ciceró (Fernández Luzón, 2005, p. 143). Un bon exemple d'aquesta pràctica ens el dona el manuscrit 105 de la Biblio-

teca Universitària de Barcelona, que aplega una col·lecció de discursos, la majoria dels quals van ser pronunciats per estudiants de Pere Joan Nunyes, professor de retòrica i grec a Barcelona entre el 1577 i el 1593. Presentats com a textos d'examen, molts d'aquests discursos contenen elogis de generals de l'antiguitat (Sul·la, Temístocles, Emili Paul·le Macedònic) i prenen com a model el discurs *Pro lege Manilia* de Ciceró, text que Nunyes mateix va traduir al castellà (BUB, ms. 1185, f. 400r-443r) durant el seu sojorn a Barcelona (Barbeito Díez, 2000, p. 21-35).

En el cas de Ciceró, costat per costat amb antologies titulades *Orationes et epistolae selectae* (o només *Orationes selectae*, com en l'edició lleidatana del 1643, que comprèn només cinc discursos «ad usum supremae classis grammaticae, humanitatis et rhetoricae»), hi ha traduccions castellanes (sobretot amb la versió de Pedro Simón Abril). Hom troba també edicions que es fan ressò de pràctiques filològiques de major volada.⁵ A tall d'exemple, de l'edició de les *Epistolae familiares* de Ciceró a cura de Paolo Manuzio n'hi ha només a Barcelona, com a mínim, tres reimpressions (1636, 1677 i 1698), amb tot l'aparat típicament humanístic del tipògraf venecià (comentaris erudits, propostes de conjectures manuscrites, etc.), senyal que el text anava adreçat a una classe de lector molt diferent del lector del recull lleidatà suara esmentat. Un cas semblant són les nombroses edicions d'un altre tipus de recull ciceronià, també de cartes i discursos, però preparat a partir de l'edició monumental de les *Opera omnia* ciceronianes a cura de Cornelis Schrevel (1608-1664).⁶

Un cop dominades la sintaxi i la redacció, els estudiants havien de llegir i assimilar bé els autors més importants de la llatinitat. Les comèdies de Terenci eren un dels textos que van gaudir de major difusió: sabem que el teatre de l'autor romà (si més no, l'*Eunuchus*) va ser representat a Barcelona en català, segons es pot desprendre del rètol preparat per l'actor Andreu Solanell el 1542 (Rubió i Balaguer, 1990, p. 156). Al segle XVII (i dècades abans, també), les obres de Terenci van circular en edicions en la llengua original (sovint reimpressions dels volums enllestits per Marc Antoine Muret) i en castellà, amb la traducció de Pedro Simón Abril. Respecte a la tria de textos poètics, sembla que Virgili i Marcial van ser els poetes més difosos al llarg del

5. Per exemple, CICERÓ, *De officiis, De senectute, De amicitia, Paradoxa et de Somno Scipionis*, Barcelona, Jerònim Margarit, 1621.

6. *Orationes et epistolae selectae iuxta accuratissimam editionem Cornelii Schrevelii*, Barcelona, Antoni Lacavalleria, 1678.

segle XVII. Eren lectura prèvia i preparatòria a la composició de versos llatins per part de l'alumne o a la traducció del llatí al castellà. Crec que Marcial és un bon exemple de les pràctiques d'impressió, quant als autors clàssics llatins, del Sis-cents català. Malgrat les normatives, no hi ha usos uniformes i les aplicacions pedagògiques assignades a un autor determinat depenen normalment de les circumstàncies diguem-ne locals. Així, un mateix text pot ser objecte d'estudi en nivells diferents i amb finalitats molt diverses. En el cas de Marcial, cal recordar que forma part de l'antologia escolar de poesia llatina preparada pel jesuïta Josep Morell (1649-1696), professor de retòrica i filosofia als col·legis de la Companyia a Manresa i Girona.⁷ Es tracta d'un volum que recull l'original llatí i la traducció en vers de poemes de Marcial, Horaci i Ausoni, a més de poetes neollatins. Dels poemes de Marcial se'n preparen, a més, dues edicions barcelonines, aparegudes el 1677, una en octau i una altra en dotzè. Totes dues estan confeccionades a partir d'una edició europea, aquest cop a cura del filòleg holandès Peter Scriverius (Schrijer, 1576-1660), editor també d'Ausoni.

4. FRANCESC FONTANELLA

Francesc Fontanella és l'autor de l'única versió catalana conservada d'un escriptor clàssic que es redactà al segle XVII. Fontanella s'exercità en la traducció d'Ovidi; concretament, d'un parell de versos del llibre setè de les *Metamorfosis* [518: «FleBILE principium melior fortuna secuta est» (A un començament deplorable ha succeït una millor sort), i 796: «Gaudia principium nostri sunt, Phoece, doloris» (El meu goig, Focus, és començament del meu dolor)] i de l'elegia IX del llibre primer dels *Amores*, que comença amb el vers «Militat omnis amans» (És cada amant un soldat). La traducció dels dos versos de les *Metamorfosis* forma part del poema «O, contento dels humans» en què, a més dels dos hexàmetres ovidians, Fontanella inclou un poema de collita pròpia («Miro lo abril apasible») i hi trasllada un passatge del poeta neollatí Girolamo Vida (1485-1566) i l'estança IX del cant dotzè de la *Gerusalemme liberata* de Torquato Tasso (1544-1595). Els dos versos de les *Metamorfosis* són reproduïts en el volum de la poesia de Fontanella preparat per Maria-Mercè

7. *Poesías selectas de varios autores latinos. Traducidas en verso castellano e lustradas con notas de la erudición que encierran, por el padre Joseph Morell religioso de la Compañía de Jesús*, Tarragona, Joseph Soler, 1684 (Biblioteca Universitària de Barcelona, C-186/5/24).

Miró (Miró, 1995, p. 169, núm. 18), editats, però, d'una manera confusa: el text llatí de *Met.* VII, 796 que hi figura («Gaudia principium nostri sunt plena doloris») és de difícil comprensió (les variants «Phexe», «Phepe» o «foco» enregistrades en l'aparat crític de Miró corresponen molt millor al vocatiu «Phoce» de l'original ovidià) i la disposició de l'hexàmetre d'Ovidi immediatament abans del poema «Miro lo abril apasible» pot fer pensar que aquesta composició és una traducció amplificada del vers llatí, mentre que, en realitat, no hi té res a veure. El text 2 editat per Miró («Als accidents deplorables / segueix lo contento dols, / y·el més alegre prinsipi / és prinsipi del dolor») presenta, ara sí, la traducció prou fidel de Fontanella, que recull en una mateixa quarteta dues idees paradoxals, extreïtes dels parlaments d'Èac i Cèfal en el poema d'Ovidi.

La quarteta assonant —en rima 7, 7a, 7-, 7a— és l'esquema mètric emprat també per Fontanella per traduir l'elegia IX del llibre primer dels *Amores*. A cada membre del díptic elegíac en llatí corresponen dos versos catalans que —malgrat un error de comprensió en el vers 36 que duu Fontanella a traduir el mot «galeam» per «gelada» i no pas per «casc» (v. 71)— traslladen d'una manera prou acurada el sentit de l'original. De vegades, aquesta tria l'obliga a amplificar retòricament la seva versió per tal de mantenir l'esquema escollit de quatre versos per estrofa. Els procediments emprats per l'autor en aquests casos són la repetició (per exemple, en traduir l'exhortació «crede mihi» del segon vers per «no duptes, Àttic, no duptes», v. 3), la inversió de l'ordre de l'original (28 «militis et miseri semper amantes opus» per 55-56 «és, de l'amant infelís / y del soldat, lo treball» per evitar un vers massa curt) o simplement la inclusió de paraules que completen el vers en català, però que no corresponen exactament al llatí de l'original (46 «qui nolet fieri desidiosus, amet» per 91-92 «qui no vol ser peresós / ame, doncs, y no u serà»). Fontanella segueix un text documentat per la tradició i reproduït, per exemple, en edicions renai-xentistes d'Ovidi que tinc a la vista (en la de Venècia del 1518 o en la d'Estrasburg del 1522). Ho demostren trasllats com ara «anys» (v. 11), «doncs» (v. 49), «enomenarà» (v. 62) i «vigilant» (v. 89), que tradueixen respectivament els mots llatins «annos» (v. 5), «nempe» (25), «vocabit» (v. 31) i «vigilem» (v. 45), variants de les lectures «animos», «saepe», «vocabat» i «agilem», que són les solucions que han estat adoptades pels editors moderns dels *Amores*.

Les traduccions d'Ovidi demostren la familiaritat de Fontanella amb els autors de l'antiguitat clàssica, familiaritat que havia de ser el resultat de la pràctica escolar. Un altre indicatiu del coneixement de les fonts grecollatines per part de Fontanella ens el pot donar la seva poesia original, tema que ha d'inte-

ressar per força els estudiosos de l'autor barceloní.⁸ Aquí, i a tall de conclusió, em limitaré a insinuar un grapat de possibles ressons clàssics en un dels dos elogis del pare del poeta, el jurisconsult Joan Pere Fontanella, titulat «La pau, de la abundància acompanyada» (Miró, 1995, p. 108-109, núm. 2). Redactat el 1645, l'any en què s'inicià la Conferència de pau de Münster, el poema «La pau, de la abundància acompanyada» conté tot un seguit d'imatges que recorden sobretot el to mil·lenarista de l'ègloga quarta de Virgili. Tot invocant el seu «pare y senyor... ab toga consular» (v. 17-18), tal com Virgili s'adreça a Pol·lió («te consule»), Fontanella anuncia la tornada («venit», «redeunt» en Virgili) «dixosa» de la pau, després de la qual començarà (v. 3) «lo sigle feliz, la edat dorada» (calc de «saeclorum nascitur ordo» i «tot surget gens aurea mundo»). Bel·lona, la deessa romana de la guerra, (v. 6) «dexarà la palestra bel·licosa» (ressò del «pacatum orbem» virgilià) i les armes, «o mudas o confusas» (v. 7), cediran el seu lloc a les muses (semblant al «tuus iam regnat Apollo» de Virgili). Segueix l'elogi de Joan Pere Fontanella, (v. 25) «de Astrea glòria» (hom pot pensar en els mots «iam redit et Virgo» de l'ègloga quarta), la doctrina del qual «viurà perenne» (v. 27), adjectiu que podria evocar el vers de l'oda horaciana «Exegi monumentum aere perennius» (III, 20, 1). No podem parlar de fonts segures, però el lèxic i les imatges emprats per Fontanella en la seva composició fan pensar en una voluntat d'imitar el poeta romà.

APÈNDIX

Presento aquí un catàleg molt bàsic d'edicions d'autors clàssics —en la llengua original, en català i en castellà— publicades entre el 1573 i el 1699. Les edicions sense lloc d'edició van ser publicades a Barcelona. Abreviatures: BC (Biblioteca de Catalunya, Barcelona), BMVB (Biblioteca-Museu Víctor Balaguer, Vilanova i la Geltrú), BNE (Biblioteca Nacional de España, Madrid), BPE (Biblioteca Pública del Estado), BPEB (Biblioteca Pública Episcopal del Seminari de Barcelona) i BUB (Biblioteca Universitària, Barcelona).

1573

Aftoni, *Progymnasmata*, BUB, B-59/8/8-1.

8. Per a la qüestió de les fonts clàssiques de Fontanella, vegeu Pòrtulas (2007, p. 10-11), que relativitza la síntesi de Miró.

1574

Virgili, *Bucòlicas*, traducció castellana de Juan Fernández de Idiáquez, BNE, R/8852.

1575

Ciceró, *Epistolae familiares*, Bayerische Staatsbibliothek, Munic, A. Lat. B. 418.

Ciceró, *Epistolarum, ut vocant familiarium*, Maó, BPE, 12644.

1576

Isop, *Libre del savi he clarissim fabulador Isop istoriat e notat*, traducció catalana d'autor desconegut, BC, 11-VI-23.

1577

Eurípides, *Alcestis* (en grec i en traducció llatina manuscrita acarada), BUB XVI-469.

Terenci, *Comoediae sex*, BUB, B-41/3/19.

1579

Terenci, *Terentius, a M. Antonio Mureto locis prope innumerabilibus emmendatus et argumentis in singulas fabulas illustratus*, Palma, BPE, 10540.

1585

Foci, *Photii selecta ex locis laudabilibus quos Proclus ex grammaticis excerpserat, interprete Andrea Schotto*, Tarragona, custodiat en una biblioteca valenciana, però sense permís de divulgació.

Terenci, com Terenci 1579, BUB, B-59/8/17 (i la mateixa edició publicada també el 1585 a Girona, BUB, XVI-629).

1586

Ovidi, *Del Metamorfoseos de Ovidio en otava rima*, Tarragona, BNE, R/12941.

1592

Apià, *Historia de las guerras civiles de los Romanos*, traducció castellana de Jaime Bartolomé, BC, 1-IV-50.

Ciceró, *Los deziseis libros de las epistolas o cartas de M. Tulio Ciceron vulgarmente llamadas familiares*, traducció castellana de Pedro Simón Abril, BUB, XVI-470-I (inc.).

1593

Eurípides, *Euripidis satyrus cyclops* (en la traducció llatina de Dorotheus Camillus, pseudònim de Rudolph Collin), BPEB, 875=71 Eur.

1594

Terenci, *Comoediae sex*, BUB, XVI-594.

1596

Sententiae veterum poetarum, BUB, XVI-412.

Suetoni, *Las Vidas de los doze Cesares*, traducció castellana de Jaime Bartolomé, Tarragona, BUB, B-1/5/16 (inc.).

1599

Ciceró, *De officiis libri III*, Vic, Bibl. Pública Episcopal, R. 6768.

Terenci, *Las seys comedias*, traducció castellana de P. Simón Abril, BC, 9-II-63.

1600

Ciceró, com Ciceró 1592, Palma, BPE, 17933.

Terenci, com Terenci 1579, Palma, BPE, 10986.

1602

Virgili, *Opera omnia*, Osa, BPE, B-6-1036.

1606

Pseudo-Sèneca, *Espejo de bienchores y agradecidos*, traducció castellana de Fray Gaspar Ruiz, BC, Tor. 428-12.

1608

Flavi Josep, *Los Siete libros de Flavio Josepho los quales contienen las guerras de los Indios*, traducció castellana de J. Martín Cordero, Perpinyà, BPEB, 72.071.

1612

Isop, com Isop 1576, BNE, R/6617.

Virgili, *Opera omnia*, BUB, XVII-2334.

1614

Tàcit, *Aforismos sacados de la historia de Publio Cornelio Tácito*, traducció castellana de Benito Arias Montano, Biblioteca de l'Ateneu Barcelonès, GOc 528.

1615

Ciceró, *De officiis, De senectute, De amicitia, Paradoxa et de Somno Scipionis*, Osca, BPE, B-59-8962.

Ciceró, com Ciceró 1592, BNE, R/20305, i una altra edició a cura de Sebastià de Comelles també a BNE, 3/26274.

1616

Virgili, *Opera omnia*, BUB, XVII-L-22.

1617

Terenci, com Terenci 1579, Biblioteca Central dels Caputxins, Pamplona, 503-6-09.

1621

Ciceró, com Ciceró 1615, Arxiu Històric Municipal de Castelló, 604 (una altra edició del *De officiis*, publicada per Jerònim Margarit, BUB, XVII-2361).

Terenci, com Terenci 1579, Vic, Biblioteca Pública Episcopal, R. 6320.

1624

Terenci, com Terenci 1579, Biblioteca Borja, Sant Cugat del Vallès, Pas-I-7.

1628

Terenci, com Terenci 1579, Maó, BPE, 1885.

1635

Epictet, *Obras*, traducció castellana de Francisco de Quevedo, Real Academia de la Historia de Madrid, 4, A-L8, M7.

1636

Ciceró, *Epistolae* (amb el comentari de Paolo Manuzio), BC, 14-III-110.

1638

Pseudo-Sèneca, *De los remedios de cualquier fortuna*, traducció castellana de Francisco de Quevedo, BUB, XVII-2378-3.

1643

Ciceró, *Orationes selectae*, Lleida, BUB, B-66/9/12.

1648

Ciceró, com Ciceró 1615, Centre de Lectura de Reus, 822.7Cic.

1666

Ciceró, *Epistolae*, BC, 8-547-8.

1670

Pseudo-Cató, *Disticha*, BPEB, 105871.

1672

Virgili, *Opera omnia*, Vic, Biblioteca Pública Episcopal, R. 6395.

1676

Virgili, *Opera omnia*, BUB, XVII-3322.

1677

Ciceró, com Ciceró 1636, Biblioteca Pública Lambert Mata, Ripoll, R. 1517.
Marcial, *Marci Valerii Martialis opera, ex museo Petri Scriverii*, BMVB,
XVII/248.

1678

Ciceró, *Orationes et Epistolae selectae ad quartam et tertiam classem gram-
maticae*, BPEB, 871 Cic.

1679

Virgili, *Obras*, traducció castellana de Diego López, BPEB, 106113.

1682

Isop, com Isop 1576, BNE, 2/67594.

1683

Isop, com Isop 1576, BNE, R/9195.

1684

[Poemes d'Ausoni, Horaci i Marcial] *Poesías selectas de varios autores lati-
nos. Traducidas en verso castellano e lustradas con notas de la erudición
que encierran, por el padre Joseph Morell religioso de la Compañía de
Jesús*, Tarragona, BUB, C-186/5/24.

1698

Ciceró, com Ciceró 1636, Biblioteca del Col·legi dels Pares Escolapis, Saragossa, Z-CEP, 54-e-56.

Euclides, *Los seis primeros libros*, traducció castellana de Francisco Larrando de Mauleón, BNE, 2/61595.

Virgili, *Opera omnia*, BUB, XVII-2358.

1699

Horaci, *Horacio español*, traducció castellana d'Urbano Campos, BC, 15-I-36.

BIBLIOGRAFIA

ANDRÉS, Enriqueta de (1988). *Helenistas españoles del siglo XVII*. Madrid: Fundación Universitaria Española.

BARBEITO DÍEZ, Pilar (2000). *Pedro Juan Núñez, humanista valenciano*. València: Biblioteca Valenciana.

BORRÀS I FELIU, Antoni (1993). «La fundació del Col·legi de Betlem de la Companyia de Jesús de Barcelona». *Pedralbes*, núm. 13/2, p. 203-212.

CADONI, Enzo (1989). *Umanisti e cultura classica nella Sardegna del '500*. 1: *Il 'Libro de spoli' di Nicolò Canyelles*. Sàsser: Gallizzi.

COROLEU, Alejandro (2013). «Translating Cicero in Renaissance Catalunya». *Renaissance Studies*, núm. 27/3, p. 341-355.

DOLÇ, Miquel (1958). *Virgili i nosaltres*. València: Lo Rat Penat.

FERNÁNDEZ LUZÓN, Antonio (2005). *La Universidad de Barcelona en el siglo XVI*. Barcelona: Universitat de Barcelona.

MENÉNDEZ PELAYO, Marcelino (1950). *Bibliografía hispano-latina clásica*. Santander: Aldus.

MIRÓ, Maria-Mercè (ed.) (1995). *La poesia de Francesc Fontanella*. Barcelona: Curial. 2 v.

PEÑA DÍAZ, Manuel (1997). *El laberinto de los libros: Historia cultural de la Barcelona del Quinientos*. Madrid: Fundación Germán Sánchez Ruipérez.

PÒRTULAS, Jaume (2007). «Eros i Príap en *Lo Desengany* de Francesc Fontanella». A: MALÉ, Jordi; MIRALLES, Eulàlia (ed.). *Mites clàssics en la literatura catalana moderna i contemporània*. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 9-26.

RUBIÓ I BALAGUER, Jordi (1990). *Humanisme i Renaixement*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

SOLERVICENS, Josep (2000). «Literatura catalana del Renaixement: una renovació inspirada en els clàssics». A: *Col·loqui sobre art i cultura a l'època del Renaixement a la Corona d'Aragó*. Tortosa: Arxiu Comarcal de les Terres de l'Ebre, p. 99-134.